

Ўзбекистан Республикасы Жоқары ҳәм орта арнаўлы  
билимлендириў министрлиги

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК  
УНИВЕРСИТЕТИ

*«Финанслар» кафедрасы*

## «Көрханалар финансы»

пәнинен

Лекция текстлери

Кафедраның 2009 жыл

«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_дағы

қарары менен

тастыйықланған

кафедра баслығы \_\_\_\_\_

доц. Г. Утемуратова

Таярлаған: К.Данияров

НӨКИС - 2010

## I. Сөз басы

Мәмлекеттиң социалэкономикалық раўажланыўында мәмлекетлик бюджеттиң орны гиреўли. Бул пән Кәрханалар финансын үйрениўдиң теориялық бағдарларын билиўге қаратылған. Мәмлекетлик финанслардың роли артып барған бир жағдайда оны нәтийжели басқарыў ушын ҳәр бир қәнийге Кәрханалар финансын терең билиўи керек. Барлық экономикалық қатнасықларды әтираплыша үйренип мәмлекетлик бюджет, кредит системасы, финанслық турақлылықты тәмийнлеў ҳәм улыўма экономикалық финанс нәтийжелиликти жәнеде жоқарылатыўды тәмийнлей алатуғын қәнийге кадрларды таярлаўдан ибарат.

### 1.1 Пәнди оқытыўдың мақсети ҳәм ўазыйпалары

«Кәрханалар финансы» пәнин оқытыўдың мақсети келешекте жоқары маман экономист қәнийге болып жетисетуғын студентлер ушын Өзбекстан Республикасы мәмлекетлик финансы ҳәм оның тарийхы ҳаққында теориялық билимлер бериў, олардың мәмлекеттиң базар экономикасы жағдайында әмелге асырылатуғын финанс ҳәм бюджет сиясатының тийкарғы бағларлары бойынша көнликпелер дүзиўден ибарат Усы мақсеттен келип шығып, пән өзиниң предметин үйретиў ушын төмендеги ўазыйпаларды қояды:

мәмлекетлик финанстың экономикалық мазмуны ҳәм әҳмийети;

мәмлекетлик финанс ҳәм оның системасы;

бюджет системасын басқарыўдың шөлкемлестирилиў тийкарлары;

- мәмлекетлик дәрәматлар системасы ҳәм оның дереклери;  
мәмлекетлик қәрежетлер қурамы;

бюджет процессии ҳәм бюджет прогнозын белгилеў тийкарлары;

бюджет жетиспеўшилигиниң социал экономикалық мазмуны ҳәм оның пәсейттириў имканиятлары;

базар экономикасы жағдайында мемлекеттің финанслық хәм бюджет саясатының тийкарғы бағдарлары хәм тб.

## **1.2 Оқыў пәни бойынша билимине, көнликпе хәм өзлестириўине қойылатуғын талаптар**

### **а) билиўи керек:**

мемлекетлик финанслар мазмунының тийкарғы теорияларын ;

бюджет дәрәматлары хәм қәрежетлер қурамын;

бюджетке келип түсетуғын салықлар хәм жыйымлардың өзгешеликлерин;

### **б) орынлаўы керек:**

мемлекетлик финанслар ҳаққында әҳмийетли мағлыўматлар топлаў хәм жыйнаў;

мемлекетлик финанслар механизминде тәсир етиўши факторлар анализи.

### **в) түсиникке ийе болыў керек :**

УМӨ, миллий табыстың мемлекеттің экономикасындағы тийкарғы мазмуны хәм роли;

Бюджет саясатының мазмуны хәм әҳмийети;

Өзбекстан Республикасы финанс системасы ҳаққында.

## **1.3 Оқыў режесиндеги басқа пәнлер менен байланысы**

«Кәрханалар финансы» пәнин үйрениўде бир қатар оқыў режесинде көрсетилген пәнлер менен байланыслы. Тийкарынан «Кәрханалар финансы» пәни басқа арнаўлы пәнлер, соның ишинде «Мемлекетлик бюджет», «Қамсызландырыў иси», «Бюджеттен тысқары фондлар», «Халық аралық финанс қатнасықлары», «Кәрханалар финансы», «Жергиликли бюджетлерди қәлиплестириў хәм басқарыў», «Салық теориясы», «Қымбат бағалы қағазлар базары» усаған пәнлер менен тығыз байланыслы.

#### **1.4 Пэнди оқытыўда жаңа педагогикалық ҳәм информациялық технологиялардан пайдаланыў**

«Кәрханалар финансы» пәнин машқалалы тема; инсерт; белгили бағдардағы тема; дөгерек стол; жумыс ойыны; Венна диаграммасы ҳәм басқа; кластерли; еки тәрәплеме күнделик сыяқлыжаңа педагогикалық усылларды пайдаланыў ҳәм компьютер техникаларынан пайдаланылады.

#### **1.5 Пэнди оқытыў семестрлери ҳәм методикалық көрсетпелер**

Пэнди үйрениў 2курста биринши семестри даўамында 5340600 «Финанс» бағдары ушын қарап өтилген. Пэнди оқытыў гуманитар ҳәм социалэкономикалық, математика ҳәм конкрет пәнлерди, макроэкономика ҳәм микроэкономиканы үйрениў менен қатар усынылады.

Барлық түрдеги оқыў сабақларын алып барыў процессинде дәстүрли оқыў дәстүринде келтирилген әдебиятлар дизиминен тысқары жаңадын баспадан шығарылған Өзбекстан Республикасы Нызамлары, Президент Пәрманлары, Министрлер Кабинетиниң қарарлары, ҳәр қыйлы ҳүжжетлер ҳәм көрсетпелер және өтилетуғын темаларға тийисли әдебиятлардан пайдаланыў зәрүр.

#### **1.6 Бағдар бойынша оқытыўдың аудитория сабақларының улыўма саатлар көлеми ҳәм бөлистирилиўи**

«Кәрханалар финансы» пәни бойынша 5340600 «Финанс» қәнийгелиги ушын 66 саат, соның ишинде 34 саат лекция, 32 саат әмелий сабақларға ажыратылған. Усы пән бойынша оқытыўды шөлкемлестириў YII оқыў семестрине мөлшерленген.

## Кирисиў

Өзбекстан мәмлекети жаңа жәмийетти қурыў демократиялық ҳуқықый мәмлекет дүзиў, экономиканы базар қатнасықларына өткерий мақсетинде өзине тән ҳәм сай жолды таңлап алған. Бул жолдың бир қанша дурыс екенлиги ҳәзирги күнде көпшилик мәмлекетлер тәрәпинен тән алмақта ҳәм баҳаланбақта. Бул таңланған жолды бес принцип тийкарында әмелге асырып турмысымызда өз нәтийжесин көрсетпекте. Усы принциплерден бири халықтың турмыс дәрежесин нәзерде тутып халықты социаллық жақтан қорғаўды тәмийнлеў тийкарында базар қатнасықларына басқышпа - басқыш өтиў болып есапланады.

Базар қатнасықларына өтиў жағдайында шөлкемлер ҳәм кәрханалар экономикалық еркинлик алып мәмлекет ийелигинен шығарған жағдайда жаңаша ислеў жолына өтти. Буның нәтийжесинде әсте ақырынлық пенен экономиканың көтерилюине алып келмекте. Х - хожалығының әҳмийетли салалары бойынша басқа регионлардан ҳәм мәмлекетке қараслы болыўынан қутылып экономикалық еркинлик тийкарында өзлериниң хожалық ҳәрекетин алып барады. Бурынлары республикаға алып келинетуғын өнимлер муғдары сыртқа шығарылатуғын өнимлерден бир қанша көп еди. Базар

қатнасықтарына өтиў жағдайында мәмлекетте экономикалық реформалар кең көлемде әмелге асырылып атыр. Реформаның тийкарғы мәниси ҳәм керек болса негизги мүлкти ҳақыйқый ийесине тапсырыў, исбилерменликке кең жол ашып бериўғ деген еди Каримов.

Демек ҳәр бир хожалық алып барыўшы искер ҳәм исбилерменлерге кең мүмкиншилик жаратылмақта. Меншикликтің мәмлекетлик, жәмәәтлик, жеке түрлери барған сайын жәмийетимизде беккем орын алды. Бул бойынша экономикалық реформаларды және де тереңлестириў, жеке меншик мәплерин қорғаў исбилерменликти раўажландырыў ҳаққындағы пәрманлары үлкен әҳмийетке ийе. Мине усы ҳужжетлер тийкарында республикада исбилерменликти қоллап қуўатлаў системасы жаратылды.

Бизнес фонд тийкарынан исбилерменликти раўажландырыў алдыңғы жумыс усылларын кеңейтиў, исбилерменлерге сырт елден шериклер таўып бериў ҳәм олар алдында турған машқалаларды шешиўди мақсет етип қойған.

**Финанс** - бул ақшалай қаржыларды олардың айланысы процеслеринде пайда етиў, бөлистириў ҳәм пайдаланыў менен байланыслы экономикалық қатнаслар болып табылады.

Мәмлекетлик финанс системасы бир - бири менен тығыз байланыста болатуғын үш тийкарғы бөлимге бөлинеди:

**1. Мәмлекетлик финанс** - улыўма мәмлекетлик ҳәм жергиликли бюджетлер киреди. Бюджеттен тысқары ҳ. б. фондлар қурайды.

Мәмлекетлик бюджеттиң

баслы мақсети орайластырылған финанс ресурсларын пайда етиў ҳәм мәмлекетлик тутыныўды финансластырыўға бөлистирилиўи.

**2. Кәрханалар финансы** - булар тийкарынан айырым хожалық жүргизиўши субъектлерди яғный юридикалық тәреплер финансы қурайды. Бул тийкарғы мақсетти өндириллик хызметлери процессинде пайдаланыў ҳәм келешекте раўажланыўды тәмийнлеў мақсетинде керекли көлемдеги финанс ресурсларын пайда етиў.

**3. Үй - хожалық процесси финансы** - буларды тысқарынан семьялардың, пухаралардың финансы қурайды. Тийкарғы мақсетлери семья бюджетиниң дәрамат бөлегин пайда етиў ҳәм бул бюджеттиң дәраматларын күнделикли тутыныўға ҳәм топлаўға пайдаланыў.

Финанс системасының тийкарын кәрханалар финансы қурайды.

Кәрханалар финансы бир неше функцияларды атқарады. Олар төмендегилер:

1. Ресурслар пайда етиўши функциясы

2. Ресурсларды бөлистириўши функциясы

Бул функциялар кәрханалар финансының хызмети нәтийжесинде өмелге асады.

Кәрханалар финансының хызметі төмендегилер:

1. Мәмлекетлик тәрeпиниң салық ҳәм ақша кредити жәрдемінде кәрхананың өндиpислик ҳәм экономикалық хызметлерин ретлестириў
2. Нызамларда көрсетилген айрықша жағдайлардан басқа ислерде кәрханалардың өз бетиншелиги
3. Кәрхана кредитлик ҳәм касса операцияларының барлық түрлерин әмелге асырыў ушын есаблық ҳәм счетлар анықланады
4. Нызамларға сәйкес келген сыртқы экономикалық хызметлерин атқарыўға ҳақылы
5. Кәрханаларда ислеўшилердиң мийнет ҳақы көлемин, түрин ҳәм системаларын ҳәм б. Дәраматлар түрлерин өз бетинше белгилейди
6. Кәрхана өндиpип атырған өнимлерге қарай өз хызметлерин планластырыўды ҳәм раўажландырыў перспективасын анықлайды
7. Кәрханалар өзиниң өниминиң баҳасын шәртнама тийкарында ямаса өз бетинше белгилейди

## Тема. Кәрханалар финансы пәни хәм ўазыйпалары

1. Кәрханалар финансы пәни хәм ўазыйпалары
2. Кәрханалар финансының экономикалық мазмуны
3. Кәрханалар финансын шөлкемлестириў тийкарлары

Кәрханалар финансы пәни финанс қәнигелигиндеги баслы мақсет базар экономикасы ыызам қағыйдаларына тийкарланған кәрхананың финансылық кредитлик есапласыў механизмин үйретиўге қаратылған. Пәнниң ўазыйпасы:

1. Кәрханада финансты шөлкемлестириў мәселелери
2. Кәрханада тийкарғы фондларды финанслардың дереклери хәм мақсетлери
3. өним ислеп шығарыў хәм сатыў қәрежетлери составы хәм структурасы.
4. Кәрханада ақша қаржылары хәм ақша фондларын шөлкемлестириў, олардан пайдаланыў хәм бөлистириў
5. Кәрханада пайда хәм рентабеллик дәрежесин анықлаў

Кәрхана финансы пәни үйренилип атырған басқа пәнлер менен тығыз байланыслы. Бул пәнниң тийкары финанс пәни болып, оларды теориялық билимлерди раўажландырады.

Кәрханалар финансы пәни болып, бул исбилерменлик хызмети тийкарынды пайда болған өзиниң мақсетин ақшалай қаржылары фондын дүзиў, оны бөлистириў ҳәм пайдаланыў процессиндеги қатнасықлар болып табылады.

Жәмийетлик қайта өндиристе кәрханалар финансы бөлистириўшилиқ қатнасықты сәўлелендиреди. Кәрханалар финансы ҳәрекетин бөлистириўшилиқ сферасы менен шекленип қалмайды. Кәрхана финансы мәмлекетлик финанс системасын әҳмийетли состав бөлеги болып есапланады. Кәрхана финансы улыўма миллий өним, миллий табыс ҳәм миллий байлық өндирилетуғын материаллық өндирис сферасына хызмет қылады. Бирақ мәмлекетлик финанстан айырмашылығы, жәмийетлик өндиристин ҳәр қыйлы тараўларында өзиниң ўазыйпасы менен парықланады. Кәрхана финансы мәмлекетлик финансы сыяқлы атқаратуғын хызмети бирдей. Мәмлекетлик финанстың атқаратуғын ўазыйпасына қарағанда кәрхана финансының атқаратуғын функциясы бир қанша кеңирек. Мәмлекетлик финанслар мәмлекетлик бюджетти дүзиў ҳәм орынлаў процесинде миллий дәрәматты еки мәрте бөлистириў ҳәм қайта бөлистириў басқышында өзиниң атқаратуғын функциясы жүзеге асады. Ал усындай бир жағдайда кәрхана финансы өзиниң хызметинде миллий дәрәматты қойыў басқышында бир ҳәм еки мәрте бөлистириў ҳәм қайта бөлистиреди. Кәрхана финансы

өзинің финанслық категориялары тийкарында өзинің функциясын атқарып отырады. Буларға өнімнің өзине түсер қуны баға пайда. Бул. табыс, таза табыс, айланыс қаржылары, амортизация, түсім ғ. т. б.

Базар қатнасықлары жағдайында улыўма өнім ғәм миллий табыс финанс жәрдемінде бөлистиреди.

Кәрхана дегенимизде күнделикли турмысымыздағы завод, фабрика, комбинат өндирис шөлкемлери киреди. Сондай - ақ қурылыс, транспорт, илим ғәм билимлендириў хызметлери, саўда материаллық техникалық тәмийнлеў ғ. т. б. киреди. Кәрхана бириншиден, барлық өндирислик процесслер ғәм операциялар бир пүтин технологиялық линияларға байланыстырылған, яғный шийки затты дәслепки қайта ислеўден баслап таяр өнім болғанға шекемги аралықта өтеди. Таяр өнім ақырғы сферада яғный жеке ямаса өндирислик тутыныўға жетеди.

Екиншиден, кәрхана бул экономикалық мәплерден бирлестириўши бир пүтин мийнет коллективин қәлиплестиреди. үшіншиден, кәрхана өз бетинше административлик басқарыўды шөлкемлестириў тийкарында алып барады.

Кәрхана аз шығын жумсап базар талабына жуўап беретугын өнімлерди жетистириў ғәм усыған тийкарланып көп пайда алыўға қаратылған хожалық есабы есапланады. Кәрхана мәмлекеттиң социал - экономикалық раўажланыўына қосатуғын

үлесін арттырыу Һәм сол тийкарда өз мийнет коллективи Һәм оның ағзалары турмыс дәрежесін жақсылаудан ибарат. Бурынғы совет дәуиринде барлық кәрханаларда планлы жоба болады. Дәслеп кескин планластырыу деректив қәсийетке ийе болса, енди базар талабын үйренген Һалда өзиниң бизнес планын дүзеди Һәм оларды орынлайды.

Кәрхана меншик түрлерине байланыслы бир неше түрлерге бөлинеди.

Мәмлекетлик кәрхана, аралас меншикликке тийкарланған қоспа кәрхана, жеке меншикликке тийкарланған кәрхана, акционерлик жәмийетлик шөлкемлер Һ.т. б.

Коммерциялық шөлкемлер Һәм кәрханаларда финанс қатнасықлары тийкарғы хожалық хызметлери менен байланыслы болған принциплерде алып барылады.

1. Хожалықтың өз бетиншелиги
2. өзін - өзи қаржы мене тәмийнлеу принципи
3. Материаллық қызықтырыушылық принципи
4. Материаллық жууапкершилик принципи
5. Финанс резерви менен тәмийнлеу принципи

1. Хожалықтың өз бетиншелиги принципинде финанс областында Һәрзели жағдайда болса әмелге асыуы мүмкин емес.

Меншик түрине қарамастан хожалық субъектлери өз ерки менен экономикалық хызмет сферасында пайда алыу мақсетинде ақша

қаржылары қойылмаларын бағдарлауда финансластырыудың дерегин шеше алады. Базар коммерциялық шөлкемлер хәм тутыныушылардың талабына сәйкес тез жаңа өндириске бейимлесіу жаңа сфераға капиталды алып келиуге қызықтырады. Хожалық субъектинің бәсекелесіу уқыплылығын тәмийнлеуши исбилерменлик хызметинің тийкарғы хал жағдайын анықлайды.

2. өзін - өзі қаржыландырыу дегенде өзинің ақша қаржылары зөрүрлик болған жағдайда банклик хәм коммерциалық кредит есабынан өндиристи раўажландырыуда инвестициялау, орынланған жумыс хәм көрсетилген хызметлерди өнім өндириу хәм реализацияға кеткен шығынлардың қаржыландырылыуы түсиниледи. Кәрханалардың жеке бийлигиндеги ақша қаржыларының дереги болып амортизациялық ажыратпалар, пайда, ремонт жумысларына ажыратылған фондлар болып есапланады.

3. Материаллық қызықтырыушылық. Пайда алыудағы исбилерменлик хызметинің тийкарғы мақсетин тәмийнлеудеги объектив зөрүрли принцип болып есапланады. Бул принципке тийкарланып кәрханадағы хәр бир жумысшы жоқары дәрежедеги хызмет ҳақы менен тәмийнлениуи мүмкин. Бул принцип кәрханада өндиристи раўажландырыу ушын экономикалық жағдай дүзеди. Кәрхананың өзі тәрөпинен тутыныу хәм топлау

фондын дүзиў жаңадан өндирилген қунды бөлистириўде экономикалық жақтан тәртиплестирип отырады.

4. Материаллық жуўапкершилиқ. Финанс хожалық хызметин алып барыў ҳәм оның нәтийжесине болған жуўапкершилиқ системасын аңлатады. Кәрхана шәртнама миннетлемелерин, есаплаў тәртиплестирип алынған кредитлерди қайтарыў мүддетинде бере алмаў жағдайы бузылса, жарима, пеня төлейди. Бул принципте кәрханада ҳәр бир жумысшы бракқа жол қойса, штраф қолланылады.

5. Базар қатнасықлары жағдайында исбилермен тәўекелшилиги жатады. Ықтыярлы ҳәм өз бетинше өзиниң ислеп шыққан программасын әмелге асырыў ушын өзлерин қәўип қәтерге ҳәм тәўекелшиликке бел байлайды.

Кәрханалардық финанс қойылмалары дәрәмат төмендеги жағдайда алынатуғын қайтарып алынбайтуғын ақшалай қаржылардың қойылмалары тәўекелшиликке байланысly. Бул принцип кәрхананың финанс жағдайын беккемлеў резерв ҳәм басқа фондларды дүзиў ушын қолланылады. Резерв фондлары барлық меншиқ формасындағы кәрханалар, бюджетке төленетуғын салықлар ҳ. т. б. төлемлерден қалған төлемлер түрлери финанс резерви менен тәмийнлеў принципине киреди.

**Тема. Мәмлекетлик кәрханаларда айланыс фондларын дүзиў ҳәм  
пайдаланыў**

1. Кәрханаларда айланыс фондларының экономикалық мазмуны, дүзилиси ҳәм қәсийетлери
2. Айланыс қаржыларын финансластырыў дереклери
- е. Айланыс Заржыларынан н1тийжели пайдаланы7 к5рсеткишлери

**Кәрхана айланыс қаржылары** - бул финанслық экономикалық категория болып бир неше теориялық ҳәм әмелий пикирлеўлерге дус келеди.

Материаллық байлықларды ислеп шығарыў бәрқулла өсип, жаңаланып барады, бул үзликсиз даўам етип барады.

Бул шеңберли айланыў төмендегилердин есабынан әмелге асады:

- а) Материаллық фактор есабынанҢ
- б) Мийнет факторы есабынанҢ
- в) Финанслық фактор есабынанҢ
- г) Ислеп шығарыў элементлери есабынанҢ

Экономикалық мазмуны тәрәпинен:

- 1) Мийнет затларыҢ

2) Мийнет қуралларыҢ

3) Мийнет есабынанҢ

өз нәўбетинде бул кәрхана ресурслары үзликсиз ҳәрекетин анықлап береді. Кәрханада айланыс қаржыларының шеңберли айланыўы, төмендегилерден басланады, яғный қунды сәўлелендиреди:

а) өндирис әсбапларын сатып алыўданҢ

б) Мийнет қураллары ҳәм мийнет затларын өндириўденҢ

в) Мийнет нәтийжесинде оларға тәсир етиўден ислеп шығарыў процесси болады.

Шеңберли айланыў нәтийжесинде айланыс қаржылар бир түрден екиншисине ҳәм басқасына өтип барады - бул қунның көтери́лиўин тәмийнлейди.

Егер жәмийетте пул инфляциясы пайда болып атырған болса қун дәслепки жағдайына шеңберли айланыўы қайтпайды. Егер инфляцияны есапқа алмасақ жумсалған (сарпланған) пул қаржылары - ислеп шығарылатуғын материаллық ийгиликлерди сатыў нәтийжеси сыпатында қайтып келеди.

Шеңберли айланыўдың тәмийнлеў буўынында айрықша әҳмийет, оны туўры таңлаўда яғный материаллық, мийнет ҳәм финанслық мүмкиншиликлерден нәтийжели пайдаланып өндиристи үзликсиз ҳәм режели алып барылыўын тәмийнлей алыўында есапланады.

Кәрхана хәрекетке салып атырған қаржылардың көлеми, өнди́рис запаслары хәм ерки́н түрде қәрежетлерди қаплаўға жетиўи керек.

Бунда биз кәрхана қаржыларының дереклери хәм басқа дереклерге сүйенемиз.

а) Кәрхананың өз қаржылары хәм оларға теңлестирилген қаржыларН

б) Банк кредитлериН

в) Акцияларды сатыўдан келген қаржыларН

г) Басқа түрдеги қаржыларН

Шеңберли айланыўдың өнди́рис басқышында материаллық ийгиликлер жаратылып, ислеп шығарыў әмелге асырылады. Жаратылған материаллық ийгилик өзінде қун хәм қосымша қунды пайда етеди.

Бул басқышта финанслық қатнасықлар қойылмалар хәм тамамланбаған өнди́рис көринисинде ислеп шығарыўдың үзликсизлигин тәмийнлейди. Сол жерде пайда болған финанслық қатнасықлар материаллық хәм мийнет факторларында мақсетке муўапық хәм үнемлеп пайдаланыўды талап етеди.

Шеңберли айланыўдың сатыў басқышында ислеп шығарылған товар өз формасын пул формасына өзгертеди, яғный сатыўдан келген түсим формасына киреди. Бул басқышта финанслық қатнасықлар есапласыў менен байланыслы

қатнасықтар, кәрханалар аралық жүктеп жөнелтіу қатнасықтары жүзеге асып, бул сатыудан келген түсімди бөлистириуде көринеди.

қаржылар шеңберли айланыуы тамамланғаннан соң, ислеп шығаруудың үзликсизлигин тәмийнлеу илажлары көриледі, яғный жаңадан қун жаратылыуы ушын қаржылар қайта тутынууға ҳәм айланысқа таярланады.

Солай етип қаржылардың шеңберли айланыуы кәрхананың пул формасындағы қаржылары тамамланғаннан кейин ғана шешиледі. Сол пул қаржылары шеңберли айланыуында қайта - қайта қатнасып, оны яғный өндиристен шығып кетпейди. Сол пул қун - айланыс қаржыларының мазмунын ашып көрсетеді.

Айланыс қаржылары - финанслық қатнасықтардың бууыны есапланып, сол финанслық қатнасықтар айланыс қаржыларын пайда етиу ушын дерек болып хызмет қылады. Соның ушын да биз айланыс қаржыларын финанслық категория деп атаймыз.

Кәрхана айланыс қаржыларын тууры ҳәм толық ашып көрсетиу ушын сол финанслық категорияның мазмунын үйреніп шығыу керек.

Ең дәслеп айланыс қаржыларының қун категориясы екенлигин ядымыздан шығармауымыз керек.

Айланыс қаржылар шеңберли айланыуда пул көринисинен - өндирис запаслары түрине өтеді, оннан тамамланбаған өндирис

хәм таяр өнімге айланады. Соның ушын да оның товар материаллық байлықлардан парқы бар. Айланыс қаржылары өндириске салынады бир шеңберли айланыў тамамланғанда ол жаңа формаға өтеди хәм қуны артады, бул олар ортасындағы парықтың эконномикалық шегарасы болып есапланады.

Биз айланыс қаржыларды қун дәрежесиниң артыўын, шеңберли айланыўындағы режелестириўинде көремиз. Ислеп шығарыў уақты менен сатыў уақты ортасында қунның режели көлеми бар болып, бул шеңберли айланыўдың үзликсизлиги ушын зәрүр. Айланыс қаржыларды режелестириў арқалы кәрхана үзликсиз турақлы ислетилиўи тәмийнленеди.

Айланыс қаржылар мазмунын ашыўда оның айланыс хәм айланба фондлар менен байланыслылығын айтып өтемиз хәм де парықлаймыз. Егер айланыс қаржылар шеңберли айланыўдың барлық басқышларында қатнасса, айланыс фондлар хожалық арқалы қатнасады, ол жаңа - жаңа бөлек шийки зат, материал, жанылғыларды алмастырады. өндирис запаслары, айланыс қаржылары сыяқлы өндирис процессине өтеди хәм таяр өнім формасына киреди хәм сол моменттиң өзінде шеңберли айланыстан шығып кетеди. Айланыс фондлар толығы менен өндирис процессинде тутынылады хәм сол жердиң өзінде ол өз қунын толығынша жаңа жаратылған қунға яки өнімге өткереди, хәм де оның жыйындысы жыл даўамында айланыс қаржыларын

бир неше есе арттырады. ҳәр бир айланыста қайта ислеў ҳәм тутыныў жүз берип, жаңадан келген мийнет затлары болыўы менен қатнасады ҳәм ол өзи хожалық процессинде қалып жабық шеңберли айланыўды әмелге асырады.

Айланыс фондлар қунды жаратыў процессинде қатнасады, айланыс қаржылар болса жанапай айланыс фондлар арқалы қатнасады. Шеңберли айланыў процессинде айланыс қаржылар өз қунын айланыс фондлар қунына өткереди, соның ушын да өндирис процессиниң ақырына шекем қатнасады, ҳәм өндирис қәрежетлерин қәлиплестириўге қатнасады. Айланыс қаржылар туўры ҳәм тиккелей тутынылып шеңберли айланыўда жоғалып кетпейди. Айланыс қаржылар тутыныў қунды жаратады. Солай етип айланыс фондлар ҳәм айланыс қаржылар ортасындағы парықты табамыз.

Кәрхана айланыс қаржыларды сатыў менен шуғылланады. Сатыў процессиниң толық болыўы ушын тийкарғы ҳәм айланыс фондлар менен бирге айланба фондларда болыўы зәрүр.

Айланба қәрежетлери - айланыс қаржылар айланыўы менен тығыз байланыста, ҳәм де оның даўамшысы ҳәм ақырғы буўыны болып есапланады.

Шеңберли айланыў нәтийжесинде улыўма айланыў пайда болып мийнет затлары қуны өндирис қабығынан айланба қабығына өтеди, бул жерде айланба қаржылар қуны авансланған

қун формасырда айланба қабығынан ислеп шығарыўға өтеди. Солай етип бир пүтин қаржылардың айланыс системасы пайда болады, товардан ақшаға, ақшадан - товарға оннан соң өнимли өндириске ҳәм және ақшаға өтеди. Айланыс қаржылар шеңберли айланыўы процессинде өндиристе айланыс фондлар формасынан айланба процессинде фондлар формасына өтеди.

Экономикалық әдебиятларда - айланыс капитал ҳәм айланба капиталлар түсиниклери ислетиледи. Базар қатнасықлары шараятында айланыс қаржылар түсинигин ислетиў қолайырақ шығар деп ойлайман себеби ол өндирис процессинде де айланба процессинде де қатнасады. Экономикалық әдебиятларда ақша қаржылары менен айланыс қаржыларын бирлестириў яки теңлестириў ушырайды. Айланыс қаржыларын ақша қаржыларға теңлестириў мүмкин емес. өндиристеге яки айланыстағы қаржыларды ақша қаржылары менен араластырмайық. Ақша түриндеги улыўма қун өндирис ҳәм айланыстан өтип және өзиниң тийкарғы формасына қайтады. Ақшалар - тек қаржылар ҳәрекетинде орташалық қылады. Солай етип айланыс қаржылар бул ақша түриндеги қунның авансланыўы, яғный режели шеңберли айланыўда айланыс инвестиция ҳәм айланыс инвестициясын үзликсиз айландырыў ҳәм өз қәлпине келтириў. Айланыс қаржылар өндиристиң үзликсизлигин тәмийнлейди, өнимди сатыў, қанаатландыарлық финанс хожалық хызметин

алып барыў ушын зәрүрли болған төлемлер ҳәм миннетлемелерди орынлайды. Базар экономикасы жағдайында жаңа экономикалық байланыслар жүзеге шығады, бул айланыс қаржылардың нәтийжелилигин арттырыў ҳәр бир кәрхана ушын пайда алып ислеў үлкен әҳмийетке ийе болыўды ҳәм өндирис нәтийжелилигин басқарыўды зәрүр етип қояды.

Айланыс фондлары кәрхана мүлкинің бирден - бир бөлеги есапланады. Оның жағдайы ҳәм нәтийжели пайдаланылыўын кәрхана хызметин табыслы алып барылыўының дереги есапланады. Базар қатнасықлары раўажланғанда оның жаңадан шөлкемлестириў жағдайын белгилейди. Жәмийетлик қайта өндириў жағдайында кәрхананың материаллық тийкары есапланған өндирис қуралларын турақлы түрде жаңалап барыўы керек. Бул өз гезегинде өндирис қуралларының тынымсыз ҳәрекет етиўи нәтийжесинде айланыс фондларын шеңберли айланысында әмелге асырылады. Айланыс фондлары өзиниң айланысында ақшалай, өндирислик ҳәм товар формасында усыған сәйкес өндирислик фондларға ҳәм айланыс фондларға бөлинеди. Материаллық есапланыўдан өндирислик фондлар өндирис әсбапларын билдиреди.

Таяр өним менен бирликте ақша қаржылары айланыс фондларын тәмийнлейди. Кәрхананың шеңберли айланыс фондлары шийки затлар, материаллар, энергия, жанар май ҳ. т. б

өндіріс қаржыларды өзлестіріуде ақшалай түрдегі авансқанған қуннан басталады. Бул фонддардың шеңберлі айналымының бірінші басқышы болып табылады. Ақшалай қаржылардың нәтижесінде өндіріс қаржылары келіп шығады, яғни айналыс сферасынан өндіріс сферасына өтеді. Бірінші басқыш тамамланыуы менен товар айналысына жетіп барады. Фонддардың шеңберлі айналысының екінші басқышында өндіріс процеслер жұмыс күші өндірісті жүзеге асырып өндіріс қаржылар тұтынылады және жаңа өнім іслеп шығылады.

Авансқанған қун өзінің формасын өзгертіп яғни өндірістен товар формасына жетіп барады.

үшінші басқышында өндірілген таяр өнімлер реализацияланып ақшалай қаржылар келіуі менен тамамланады. Бул басқышта айналыс фонддары өндіріс сферадан айналыс сферасына қайтадан өтеді. Товар айналысы товар формасынан ақшалай формаға өтеді. Келіп түскен ақшалай қаржылар өнімді таярлау және реализацияға кеткен шығындар арасындағы айырмашылық кәсіпорынның топлау фондын дүзеді. Кәсіпорын фонддарының шеңберлі айналымын анализлегенде авансқанған қун әр қыйлы формада қабыл етілсе тұрақты түрде белгілі бір көлемдегі формада көрінеді. Сондықтан әр бір дәуір арасында шеңберлі айналымында авансқанған қун бір

ұақыттың өзінде хәм ақшалай хәм өндиислик хәм товар формасында болады. Кәрхана фондларының шеңберли айланыўы белгиленген аваныслы қун ақшалай формада тамамланады. Көрсетилген ақшалай формадағы қун кәрханадағы айланыс фондлары есапланады. Айланыс фондлары ең алды менен қун категориясы есапланады. Айланыс қаржылары материаллық байлықларды, яғный өндирилген жаңа өнимди билдирмейди. Шеңберли айланыў процессинде ақшалай формадағы қун есапланған өндиислик запаслар, тамамланбаған өндиислер хәм таяр өнимлер киреди.

Кәрхана фондларының шеңберли айланыўында өз қаржылар тийкарғы рольди атқарады. Кәрхананың устав фонды дүзилген жағдайда айланыс қаржылары дүзиледи. Бундай жағдайда дүзилиў дереги инвестиция қаржылары хызмет етеди.

Айланыс қаржыларын толтырыў дереклери болып, алынған пайда есапланады. Айланыс қаржыларының дереги болып төмендегилер есапланады:

1. Кәрханалардағы жумысшыларға хызмет ҳақы бойынша қарызлардың бир айдан екінши айға қалдырылған қалдықлар суммасы
2. Алда турған шығынларды қаплаў резервлери
3. Бюджет хәм бюджеттен тысқары фондлар алдында ұақытша қарызлардың минимал қарызлары

4. Кредит есабындағы қарызлар

5. өнімлер үшін алынуатынын алдын - ала төлемдер

у. Зарызларды Зайтары7 үшін залог тбріндегі сатып алы7шыларды4  
Заржылары

7. Тутыныұ фондына өтетугын қалдық суммалары

өндирис процессиниң мәўсими менен байланыслы болған  
материал хәм шығынлар, шийки затлардың мәўсимлик  
кредитлениўи өзиниң айланыс қаржыларының жетисиўин  
ўақытша толтырыў есапланады.

Көрхана жұмысларының нәтийжелерин арттырыў финанслық  
жағдайын беккемлеўде айланыс қаржыларын рационал  
пайдаланыў мәселеси әхмийетли орынды ийелейди. Базар  
қатнасығына өтиў жағдайында айланыс қаржыларының  
пайдаланыў машқаласы бир қанша қурамалы есапланады.

Көрхананың финанслық жағдайы айланыс қаржыларының  
жағдайларына байланыслы. Себеби, хожалық хызметлериниң  
нәтийжелери менен байланыслы болған шығынларды өлшеўде  
хәм өз қаржыларының шығынларын қаплаўда көрхана айланыс  
қаржыларын дурыс шөлкемлестириўди талап етеди.

Айланыс қаржыларын пайдаланыўдың нәтийжелилиги ең алды  
менен барлық айланыс қаржыларының айланысы болған  
экономикалық көрсеткишлер системасында характерленеди.

Айланыс қаржыларының айланыуы деп айланыс қаржыларының ақшаға айланыуындағы, яғни өндіріс-сатқандық запаслар және таяр өнім шығыуға шығымы, оның реализациясындағы қаржылардың бір толық шеңберлі айланыуы есептеледі. Айланыс қаржыларының айланыуы өз - ара баслы көрсеткіштермен сипатталады:

1. Күн есебіндегі бір мәрте айланыс қаржыларының ұзақтығы.
2. Белгілі дәуір үшін айланыс саны.
3. Бір - бірлік өнімге бөлінген кәсіпорындардың айланыс қаржылары.

1. 
$$O = C D/T$$

Бұл жерде, C - айланыс қаржыларының қалдығы,

T - товар өнімдерінің мөлшері,

## Тема. Кәрханалардың тийкарғы фондларын финансластыру дереклери

1. Кәрханаларды тийкарғы фондлардың экономикалық мазмуны, дүзилиси
2. Амортизация ажыратпасын есаплау тәртиби
3. Капитал топлау және инвестициялау

Кәрханалардың өндирис фондлары айланыс процессинде өндирис және айланыс басқышларын өз ишине алады. Ол өндирис фондларынан және айланыс фондларынан турады. Айланыс фондлары кәрхананың ақша капиталы және товар капиталларынан турады. өндирис фондлары турақлы капиталды және өзгермели капиталды өз ишине алады. Олай болса кәрхананың өз қаржысы турақлы капиталынан және өзгермели капиталға бөлинеди. Кәрхананың өзгермели бөлеги көпшилик жағдайда кәрхана хызметинің финанс нәтижелилигине байланысly. Оның есабынан резерв капиталы, қосылған капитал, бөлистирилмеген пайда қәлиплеседи. Резерв және қосылған капиталлардың экономикалық тәбияты бойынша әр қыйлы бир - бирине усамайды. Резерв капитал таза пайда есабынан дүзиледи. қосылған капитал айланыстан тысқары активлерди әр бир

статьясы бойынша қайта бағалау нәтижесі дүзіледі. Таза пайда кәрхананың мүлкін топлауға айланыслар, қаржылар, х. б мүтәжликлерди толықтырыуға пайдаланылады. Кәрхана өзинің устав капиталы тийкарғы хәм айланыс фондларын дүзиу менен кәрхананың шеңберли айланыу басқышына байланысly болған өндириспроцесси хәрекеті үзликсизлигин тәмийнлеп отырады. Фондлардың тийкарғы хәм айланыс болып бөлиниуі таяр өнімди ислеп шығарыуда қатнасуғын хәм оның шеңберли айланыуы характерине байланысly. Тийкарғы фондлар өз ишине

1. Тийкарғы қураллар

2. Узақ мүддетли инвестициялар

3. Материаллық емес активлер

1. Узақ мүддетли финанслық қойылмалар болған кәрхана активлеринің бөлеги есапланады.

2. Тийкарғы қураллар тийкарғы өндирислик фондларға қойылған қураллар есапланады, яғный бтр жылдан артық өндирис процесси дәуиринде қатнасуғын ямаса пайдаланыу мүддетине қарамастан өзинің қунын өзлестиріп атырған дәуирдеги ең кем хызмет хақыдан әө есе артық болған материаллық затлай байлыққа ийе болған қураллар киреди. Тийкарғы қураллардың шеңберли айланыуы өз ишине алады.

а) тийкар2ы 3уралларды4 тозы7ы

б) амортизация есаплаулары

в) толық қайта тиклениў ушын топланған қаржылар

г) туўры инвестицияларды финансластырыў жолы менен тийкарғы қураллардың алмастырылып барылыўы

3. Тамамланбаған узақ мүддетли инвестициялар бул толық түрде хожалық хызметинде пайдаланбаған ҳәм де амортизациялық ажыратпалар есапланбаған тамамланбаған қурылысқа, үскене ҳәм қойылмаларға жумсалған шығынлар.

4. Материаллық емес активлер - өзиниң физикалық формасына ийе болмаған оның узақ мүддетли қойылмалар менен байланысly болған активлер. Материаллық емес активлерге ҳақы төлеп алынған партиялар, патентлер, лицензиялар, саўда маркалары, товар белгилери түрлери бойынша өндирис хабарларын пайдаланыў ҳуқықлары, жер ҳәм тәбийий ресурсларын пайдаланыў ҳуқықлары.

Тийкарғы қураллар амортизация етиледи. Тийкарғы қураллардың амортизация ажыратпасы- бул тийкарғы қураллардың қунының белгили бир бөлимин өндирилип атырған таяр өнимге өткерилетуғын ақшалай түрдеги формасы есапланады. Тийкарғы фондлардың муғдары ҳәр қыйлы баҳалаўлар тийкарында алып барылады.

1. Тийкарғы қураллардың дәслепки (баланслық) ҳәм толық қуны бул барлық сатып алынған мийнет қуралларының өзлестириўдеги баҳасындағы суммасы.

2. Тийкары фондлардың қалдық қуны. Ол мийнет қуралларының толық қуны менен амортизация фонды топланыўы арасындағы айырмашлыққа ийе.

3. Тийкары фондлардың қайта тиклеў қуны - бул ҳәрекеттеги мийнет қуралы қунының ағымдағы дәўир баҳасында сәўлелениўи болып есапланады.

Амортизация ажыратпаларының суммалары тийкары қураллардың дәслепки қуны, амортизация нормалары тийкарында есаплап шығарылады.

Амортизация мүддети тамамланғаннан соң тозыўы есапланбайды.

1. Тийкары фондлар өндирис процессинде өзиниң ҳәрекет етиў функцияларына байланыслы узақ ўақытты өз ишине алады.

өзиниң қунының белгили бир бөлегин әсте ақырын таярланып атырған өнимге өткерип барады.

2. Жаңадан қайта тиклеў усылына қарай тикары қураллардың толық тозыўы тийкарында олардың шеңберли айланыў арқалы қаплаў фонды есабынан қайта тикленеди. Демек, тутынылған мийнет қуралларының қайта тиклеў қуны амортизациялық нормалары тийкарында әмелге асырылады.

3. Амортизация нормасы төмендеги формула бойынша есапланады

$$H_a = (\Phi + P - A) (\Phi \times \Pi) \times 100$$

Бул жерде На - бир жылда есапланатуғын амортизация нормасы

Ф - тийкарғы фондлардың қуны

Р - капитал ремонт шығынлары

Л - есаптан шығарылған қуны

П - тийкарғы фондлардың хәрекет етиў узақлығы

Тийкарғы қураллардың амортизация нормасы төмендегидей,  
мысалы:

Жеңил автомобильлер - 20 процент, аўыр жүк машинасы,  
автобус, автоприцеплер, машина үскенелер, мебельлер - 15  
процент, темир жол, теңиз дәрья, ҳаўа транспорты қураллары,  
күш - қуўат беретугын машина үскенелер - 8 процент,  
имаратлар, жайлар, қурылмалар - 5 процент, басқа группаларға  
киргизилмеген амортизация етилетуғын актив - 10 процент.

**Тема. өним өндириў, сатыў қәрежетлери ҳәм оның түрлери**

1. Кәрхананың өндирилк шығынларының мазмуны ҳәм оның өҳмийети
2. Кәрхана шығынларының түрлери
3. өним өндириў ҳәм сатыў қәрежетлерин пәсейтиў жоллары

Базар қатнасықтары хәр қандай кәрхананың баслы мақсети жоқары пайда алыўдан ибарат. Бул мақсетке ерисиўдиң тийкарғы мүмкиншиликлери болып, өндирис шығынлары хәм сол кәрхана ислеп шығарған өнимге болған талаптың дәрежесине пайда болады.

Демек, шығынлар дегенде өним ислеп шығарыў ушын сарпланған қаржылар түсиниледи. Кәрхананың өним ислеп шығарыў шығынлары ямаса өнимниң өзине түсер баҳасы сол кәрхананың өндиристе хәм өндирилген өнимниң реализацияланыўына кеткен шығынлардың барлық суммасына айтылады. Буларға шийки затлар хәм материалларға, амортизация, хызмет ҳақы ҳ. т. б. кәрхана көлеминен ибарат. Улыўма айтқанда өним өндириў ушын кәрхана есабынан сарпланған шығынлар кәрхананың өндирис шығынлары деп аталады. Дәслеп хожалық субъектлери дүзилген ўақытта хожалық хызметлерин жүргизиў ушын, өндирис фондлары материаллық емес активлерди өзлестириў дереги болып, устав капиталы есапланады. Кәрхана хожалық хызметлери процеслерине экономикалық мазмуны хәм бағдарланыўы бойынша хәр қыйлы болған ақша қәрежетлерин жумсайды. Кәрхана барлық ақша қәрежетлериниң экономикалық мазмуны бойынша өз алдына үш топарға бөлиў мүмкин.

1. Пайда шығарып алыу менен байланысly болған шығынлар
2. Пайда шығарып алыу менен болмаған шығынлар
3. Мәжбүрий шығынлар

Пайда шығарып алыу менен байланысly болған шығынлар жұмыс хәм хызметлерди орынлау ушын шығынлар, инвестиция хәм өнимлерди реализациялау шығынлары, сондай - ақ өнди́рис процессинде хызмет көрсетиуши шығынлар.

Пайда шығарып алыу менен байланысly болмаған шығынлар қайырхомлық хәм гуманитар мақсетлер ушын мәмлекетлик емес қамсызландыру хәм пенсия фондына ажыратпалар.

Мәжбүрий шығынларға, салық хәм салық төлемлери киреди.

Мәмлекетлик бюджеттен тысқары фондларға ажыратылған қамсызландыру миннетлемелери бойынша шығынлар хәм ажыратпалар, өнди́рис шығынлар ишки хәм сыртқы өнди́рис шығынлары болып бөлинеди. Сыртқы өнди́рис шығынлары шийки затлар, материаллар, жанылғы материаллар, яғный кәрхана өзи ислеп шығармайтуғын ресурслар ушын төленетуғын қәрежетлер болып табылады.

Ишки өнди́рис шығынларына кәрхан аишиндеги қәрежетлер киреди. Кәрханадағы өнди́рис шығынларының өнди́рилген өнимлериниң көлемине байланысly болады. өнди́рис көлеми қанша артса, соған ылайық өнди́рис шығынларыда көбейеди.

Усыған байланысты өндиріс шығынларын тұрақты және өзгермелі өндиріс шығынлары болып, екіге бөлінеді.

Тұрақты өндиріс шығынлары - бұл өндиріс көлемде тәуелсіз түрде жұмсалатынын қарыжылар болып есептеледі. Мысалы, аренда төлемдері, амортизация ажыратпалары, қамсыздандыру төлемдері, басқарушы қызметкерлерге төленетінін ақы қ. т. б. Бұл қарыжылар (шығындар) кәсіпорында өнім істеп шығарылмаған жағдайда да жұмсалады. өзгермелі шығындар өндиріс көлеміне қарап өзгеріп тұратынын шығындарға айтылады. Бұларға шикі заттар, жанылғы, транспорт, өндіріске төленетінін қызмет ақы шығындары қ. т. б. Олай болса кәсіпорындағы өзгермелі және тұрақты шығындар жиындысы ұлымылық өндиріс шығындарын пайда етеді. өнімді істеп шығару процессінде жұмыстарды орындау, қызмет көрсету, реализация етіліп атырған өнімдердің, қызметтердің, жұмыстардың бағасын анықтаушы жаңа құнды дүзеді. өнімдердің, жұмыстардың, қызметтердің реализациясы нәтижесінде кәсіпорынның есеп бетінде түсім түрде келіп түседі. қазіргі уақытта кәсіпорында есептеу саясатын таңдау бойынша түрлерді есептеу анықтау құқығына ие. өнімді өндіріс процессінде пайдаланылған материалдар жанылғы, энергия, тәуелсіз фондтар, жұмысшы ресурс бағасын өзінде сіндіреді. Барлық қарыжыларын өндіріс товар бағасына

киргизиўге болмайды. өнімниң өндириллик товар баҳасына оны ислеп шығарыў ҳәм реализация этиў менен тиккелей байланыслы болған қәрежетлер киреди. Кәрханалар бир қатар қәрежетлердиң соның ишинде социаллық мәдений сала менен байланыслы қәрежетлерге кәрхана есабында қалыўшы дәрәмәт есабынан әмелге асырылады. өнімниң өндириллик товар баҳасына өнімди өндириў ҳәм реализация этиў менен байланыслы барлық қәрежетлер киргизиледи. өнімниң өндириллик товар баҳасы қәрежетлерине төмендегилер киргизиледи:

1. өнімди өндириў менен тиккелей байланыслы болған қәрежетлер, яғный технология ҳәм өнімди өндириў шөлкемлестириў менен бәнт болған жумысшыларға хызмет ҳақы ҳәм материаллық жәрдем бериў қәрежетлери киреди.
2. Жаңалық киргизиў менен байланыслы болған қәрежетлер. Бул тийкарынан тәжирийбелер өткериўге жаңалық киргизилген модельлер таярлаў ҳәм сынаў қәрежетлери, көргизбелер, конкурслар, сыйлықлаўлар бериў менен байланыслы қәрежетлер.
3. өндирилс процессинде хызмет көрсетиўши шығынлар қәрежетлерди өз ишине алады. Бул жерде өндирилс шийки зат, энергия, жанылғы, жанар май, санаат әсбап үскенелери менен тәмийнлеўде қәрежет өз сәўлелениўин табады.
4. Мийнет шәраяты ҳәм техника қәўипсизлигин тәмийнлеў қәрежетлери. Бул қәрежетлерде өнімниң өндириллик товар

баҳасына киргизиледи. өнімнің өзине түсер баҳасына кирмейтуғын қәрежетлерге, өнімди өндириўге байланысly болмаған кәрхананың өзи тәрeпинен жумсалынған қәрежетлер киреди. Мысалы, қала ҳәм поселкаларды абаданластырыў, аўыл - хожалығына жәрдемлесиў жумыслары.

Кәрхана балансындағы мәдений объектлерди қурыў, ремонтлаў ҳәм сақлаў бойынша жумысларды орынлаўға кеткен қәрежетлер.

Басқа кәрхана ҳәм шөлкемлерге жәрдем бериў ҳәм олар хызметинде қатнасыў қәрежетлери де киргизилмейди.

### **Тема: Ақша қаржылары ҳәм ақша фондларын шөлкемлестириў**

1. Ақша қаржыларын қәлиплестириў қурамы ҳәм дереклери
2. Кәрхана финанс нәтийжелерин анықлаў тәртиби
3. Финанс нәтийжелериниң өсиўине ямаса кемейиўине тәсир етиўши факторлар
4. Пайда ҳәм рентабеллик

Пул ағымлары ҳаққында есабат бул ақша қаржыларының түсими шығарылыўы жыл ақырына ҳәм жыл басына қалдығы ҳәм инвестициялық финанс хызметинен түскен ақша қаржылары

көрсетилген финанслық хужжет. Бул ағымға сумдағы хәм сырт ел валютасындағы қаржылар киреди. Соның ушын бул есабатта арнаўлы справка көрсетиледи. Бул есабатты үйрениўде қолланылатуғын тийкарғы түсиниклер төмендегилер.

**Ақша қаржылары** - бул кассадағы нақ пул талап етилиўине қойылған депозитлер, расчетный валюта, ҳ. т. б. кәрхананың банктеги счетларындағы пуллары.

**Ақшалай эквивалентлер** - бул ақша еркин айлана алатуғын қысқа мүддетли ликвидли инвестициялар.

**Ақша ағымы** - дегенде ақша қаржыларының хәм валютаның келип түсиўи ямаса шығарылыўы.

**Операцион хызмет** - бул инвестициялық хәм финанслық хызметтен басқа дәрәмат келтириўши хожалық хызмети.

**Инвестициялық хызмет** - узақ мүддетли активлерди хәм басқа да инвестицияларды сатып алыў хәм сатыў.

**Финанслық хызмет** - хожалық жүргизиўши субъекттиң өз капиталаның хәм сырттан тартылған капиталдың қаржыларының көлемине хәм қурамына өзгерислер киргизетуғын жағдайдағы хызмет.

Ақшалай қаржылардың ағымын характерлейтуғын көрсеткишлер булар:

1. Келип түскен хәм шығарылған ақша қаржыларының суммасы
2. Ақша қаржыларының қурамы

3. Келип түскен хәм пайдаланған қаржылары арасындағы қалдық
4. Келип түскен хәм шығарылған қаржылар арасындағы қатнас коэффициенті

Дәрамат хәм келип түскен ақша қаржылары арасында қатнас коэффициенті хәм есапланған шығын хәм хақықый төлемлер қаржылар арасындағы қатнас коэффициенті.

Есабатта барлық пул ағымлары төрт группаға бөлинеди.

1. Хожалықлық

2. Инвестициялық

3. Финанслық

4. Салық салыўдан

1. Тийкарғы хожалық хызметинен түскен ақшалай қаржыларға төмендегилер киреди.

- ❖ Сатып алыўшыдан түскен пул

- ❖ Төленген процентлер

2. Инвестициялық хызметтен ақша қаржыларына төмендегилер.

- ❖ Материаллық емес активлерди сатыў хәм сатып алыў.

- ❖ Узақ мүддетли материаллық активлерди сатыў хәм сатып алыў.

- ❖ Төленген хәм алынған дивидентлер киреди.

3. Финанс хызмети бойынша ақша ағымларына төмендегилер.

- ❖ Капитал ушын шығарылған акция сатыўдан түскен түсим.

- ❖ Узақ хәм қысқа мүддетли қарызлар бойынша түсимлер.

❖ Ижаралық қатнастар бойынша түсімлер ямас шығынлар киреди.

Ақша қаржыларының ағымын төмендеги формула жәрдеминде көрсетиўге болады.

$$\text{ЖБқ} + \text{АқТ} = \text{АқШ} + \text{ЖАқ}$$

**ЖБқ** - жыл басындағы қалдық.

**АқТ** - ақша қаржыларының түсими.

**АқШ** - ақша қаржыларының шығарылыўы.

**ЖАқ** - жыл ақырындағы қалдық.

Ақшалай түсімлердің шығыннан жоқары болыўы, кәрхананың бир қәлипте ислеп турғаннан оның төлем қабилетиниң жоқары екенлигинен дерек береди.

Ақша қаржыларының түсиминиң дереклери,

1. Сатып алыўшыдан келип түскен түсімлер
2. Комиссион пуллар, төлемлер, хошаметлеўлер
3. Банктеги счетқа келип түскен процентлер
4. Дивидент төлемлери, ақшалай ҳәм баҳалы қағазлар
5. Материаллық емес активлер сатыўдан келип түскен түсімлер
6. Банктен алынған кредитлердің келип түсиўи
7. Акционерлердің сатып алған акциясы ушын төленген төлемлер

## 8. Ижарашыдан келип түскен түсимлер

Ақша қаржыларының шығарылыуы,

- ❖ Басқа жақтан сатып алынған товарларға төленген қаржы, жеткеріп бериушілерге берилетуғын қаржылары.
- ❖ Кассада мийнет ҳақы, премия ҳәм төлемлер.
- ❖ Банктеги счетлар пенсионный фондқа, қамсызландырыу фондларға төлемлер.
- ❖ Банктен алынған кредит бойынша процент түлемлери.
- ❖ Ақшалай ямаса эквивалент түринде төленген дивидентлер.
- ❖ Салық төлемлери.
- ❖ Баҳалы қағазлар сатып алыу ушын төленген қаржылар.

Кәрхана өним сатыудан келип түскен дәрәмат кәрхананың ақша жамғармасының пайда етиуиниң әҳмийетли факторы болып есапланады. Кәрханаға келип түсетуғын яғный ислеп шығарылған өнимлерди реализация етиуден пайда болған дәрәматты анықлаудың еки усылы бар.

1. Кәрханада дәрәмат төлемин төмендеги жоллар менен бөлиуине қарап қәлиплеседи, яғный нақ пулсыз есапласыу. Товар ушын кәрхана есап счётына ақша түсиу менен байланыслы болса, екинши жағдайда нақ пулға ақша қаржыларын кәрхана кассасына түүсиуден баслап әмелге асады. Бул усыл кәрхана ушын пайдалы есапланады.

2. Бул ўақытта өнімди сатыўдан түскен дəрамат қарыйдарға есапласыў ҳужжетин көрсетип, товарларды жүклеп жиберийден басланады. Екинши усылды сырт мəмлекетлер кең қолланады, себеби, бул мəмлекетлерде нақ пулсыз есапласыў системасы турақлы экономикалық аўхалы турақлы болған мəмлекетлерде болыўы мүмкин. Екинши усылдан пайдаланыў кейинги ўақытлары өзбекстан мəмлекетинде де жолға қойылған. Кəрхана финансы халық хожалығында жетекши орынға ийе, себеби ол материаллық өндирис ҳәм хызмет көрсетиў ҳәм де мұтəжликти қнаатландырыў менен тығыз байланысly, олар бирлемши өндирис буўыны миллий байлық жаратыўшы өз хызмети менен жəмийеттиң экономикалық аўхалын көрсетеди.

Кəрхананың дəраматлары тийкарынан:

1. Амортизация ажыратпалары
2. Алынған пайда
3. Кəрхана акциясы ҳәм облигациясын сатыўдан келген ҳәм қарызға алынған ақша қаржылары
4. Кəрилген зыянды қаплаў ушын алынатуғын қамсызландырыў төлемлери
5. Облигациялардан келетуғын дəрамат
6. Мəмлекет тəрепинен берилген жəрдем пуллар ҳәм субсидиялар

Кəрхана шығынлары тийкарынан:

1. Банктен алынған қарызын қайтарады

2. қарыз үшін процент төлейди
3. Салық хәм басқа төлемлерди төлейди
4. қамсызландырыў ақшасын төлейди
5. Тийкарғы фондларды жаңалайды
6. Жаңа технологиялар сатып алады
7. Айланыс капиталын көбейттириўге жумсайды
8. Социаллық илажларға, қайырқомлық фондларға жумсайды

### **Тема. Кәрхананың финанслық нәтийжелери**

1. Кәрхана балансының анализи
2. Толық түрдеги анализ
3. Кәрхананың ақша түсимлери
4. Кәрхананың финанслық жағдайы

Кәрхана, шөлкем, фирмалар басшылары оған усынылған есабатты имзалап ғана қоймастан, ал ондағы мағлыұматлардан бақалы пайдаланып билиўи керек. Бақалаў еки түрли болыўы мүмкин:

1. Улыұмаласқан түрде баҳалаў, бул финанслық есабатлары менен визуаль түрде танысыў.

## 2. Толық түрде баҳалаў

Улыұмаласқан баҳалаўға тийкарланып төмендегилерди анықлаў мүмкин.

⇒ Бир жылдағы хожалықтағы қаржылардың улыўма суммасы.

⇒ өз ҳәм қарыз қаржылары дереклерин, олардың өзгерисин ҳәм олар арасындағы қатнасты.

⇒ өз қаржы дереклери ҳәм активлери арасындағы қатнасты.

⇒ Дебитор ҳәм кредитор қарызларды ҳәм оның жыл даўамында өзгерисин.

Кәрхананың финанс турақлылығын тәмийнлеў ушын оның қаржы дереклериниң көпшилик бөлеги өз қаржылары есабынан болыўы керек. өз қаржы дереклери узақ мүддетли активлер суммасынан көп болыўы керек. Кери жағдайда айланыс қаржылары толығы менен қарыз қаржылары есабынан екенлигин ҳәм кәрхананың төлем қәбилетиниң жоқ екенлигин демек финанс жағдайының төмен екенлигин көрсетеди. Бундай жағдайда N2 формадаң уақты өткен кредиторлық қарызлардың суммасын билип ҳәм оның себеплерин анықлаў керек. Баланстың активиниң биринши бөлиминде ғузақ мүддетли активлерге де кәрхананың өз қаржыларының суммасы көрсетиледи. Баланста оның дәслепки қуны, тозыўы ҳәм қалдық

қуны көрсетиледи. Тозыұ суммасының дәслепки баҳасына қатнасы тийкарғы қураллардың тозыұ қәддин көрсетеди, ал қалдық қунының дәслепки қунына қатнасы оның жарамлылығын көрсетеди. Тозыұ қәддинің жоқарылаұы кәрханадағы тийкарғы фондлардың моральлық хәм физикалық жақтан тозыұынана дерек береді. Кәрхана өниминің түри хәм сапасы жағынан бәсекеге шыдамлы болыұы ушын системалы түрде өндирилк үскенелерди жаңалап жаңа технология енгизиұ керек болады. Улыұмаластырып айтқанда бухгалтерияны анализлегенде төмендегилерди есапқа алыұ керек.

⇒ Хожалық жумысының жақсыланыұы төмендеги жағдайларда баҳаланады.

1. Улыұма капиталдың көбейиұи
2. өз қаржы дереклеринің жоқарылаұы
3. Айланыс қаржыларының жоқарылаұы
4. Дебитор хәм кредитор қарызлардың төменлеұи

⇒ Хожалық жумысының яғный финанс жағдайының төменлеұи.

1. Хожалық қаржыларының қурамында қарыз суммаларының жоқарылаұы
2. Кредиторлық хәм дебиторлық қарызлардың жоқарылаұы
3. Тийкарғы фондлардың тозыұ дәрежесинің жоқарылаұында бақланады

Баланстың улыўма жуўмағы оның айырым бөлимлеринде ҳәм статьяларында жайласқан барлық қаржылардың суммасын көрсетеди. Айырым бөлимлериниң ҳәм статьяларының улыўма суммада тутқан үлеси баланстың структурасы деп аталады. Баланстың структурасын анализлегенде узақ мүддетли активлердиң ҳәм айланыс актив арасындағы қатнас өз қаржы дереклери ҳәм сырттан тартылған қаржылар арасындағы қатнас, дебитор ҳәм кредитор қарызларының өзгериси, узақ ҳәм қысқа мүддетли кредитлерден пайдаланыў нәтийжелилиги анықланылады ҳәм оның өзгерислерине баха береді. Кәрхананың финанс жағдайын баҳалаўда кәрхананың мүлки, қаржылары ҳәм оның дереклери анализленеди. Оларға төмендегилер киреди.

⇒ Кәрхана капиталы, ол бухгалтериялық баланстың жуўмағына тең болады.

⇒ өз қаржылары (капиталы). Баланстың пассивиниң жуўмағына тең.

⇒ Айланыстағы өз қаржылары ол өз капиталына өз миннетлемелерин қосып оннан

⇒ Тийкарғы қураллар ҳәм айланыстан тыс активлерди алып таслағанға тең.

⇒ ҳәрекеттеги капитал. Айланыстағы өз капиталдан ўақты өткизилген дебиторлық қарызларды алып таслағанға тең болады.

⇒ Сырттан тартылған капитал. Бул узақ ҳәм қысқа мүддетли миннетлемелерден турады ҳәм кәрхананың сол ўақыттағы қарызын билдиреди.

Пассивтиң екинши бөлимининң жуўмағына тең.

Бухгалтериялық есапта хожалық хызметиниң финанслық нәтийжеси - пайдалар ҳәм зыянлар есабы - отчет дәўири ишиндеги ҳәмме пайда ҳәм зыянларды есаплаў жолы ҳәм балансластырыў арқалы анықланады. Хожалық операциялары пайда ҳәм зыянлар есабында кумулятив (жыйналыўшы) принципинде сәўлеленеди, басқаша айтқанда отчет дәўири басланғанынан өсип барыўшы нәтийже менен.

Финанс нәтийжесин анықлаўдың басқа принципи кассалық усыл емес, ал начисление усылын пайдаланыў болып табылады. Усы себепли отчетта финанс нәтийжесин пайда да зыян (зыян) хожалық хызметиниң нәтийжесинде кәрхананың ақша қаржыларының реаль келип түсиўин сәўлелендирмейди. Отчет дәўиринде хожалық хызмети процессинде пайда болған кәрхананың финанс нәтийжеси шамасы хызметиниң капитал қунының өсиўи сыпатында (ямаса пәсейиўи) реаль көринистин тиклеў ушын қосымша корректли расчетлар болыўы шәрт.

Кәрхананың финанслық нәтийже хызметиниң пайда ҳәм зыян есабында төмендеги 2 усылда сәўлеленеди:

1) оларды реализациялау бөлек счетларда көрсетіу менен хызмет өнім, ис хәм материаллардың реализация нәтийжеси сыпатында.

2) реализациядан тыс дәрәматлар (пайда) хәм жоғалтыу (зыян туурыдан - тууры реализациялау процесси менен байланысly емес нәтийжеси сыпатында. Реализациядан тыс дәрәмат хәм жоғалтыулар пайда хәм зыянлардың кредит дебет есабында қәлеген счетта жазыусыз - ақ сәуленеди.

Салыққа тартыушы пайданың хәрекеттеги принципине сәйкес финанс нәтийжесин хәм пайданы пайдаланыуға кәрхананың затратларды дурыс жайластыруу белгили тәсир жасайды:

⇒ өндириске кететуғын шығынларды өз ишине алады

⇒ Пайда хәм зыянлардың есабына кететуғын шығын хәм жоғалтыулар

⇒ Пайда хәм бағдарланған кирис есабы арқалы әмелге асатуғын пайдадан алынатуғын салық төлегеннен соң кәрхананың қол астында қалатуғын, шығынлар

⇒ Кәрхананың басқа да шығынлары

хәр топар шығынлар бойынша хәм өнімлерди реализациялау бойынша шығынлар қурамы, тәртиби хәм финанс нәтийжесин тиклеу пайданы салыққа тартыушылықта есапқа алынады. Пайда кәрхананың финанс нәтийжесиниң хызметин, характерлеуши әхмийетли көрсеткиш. Пайданың өсиуи потенциал мүмкиншиликлердиң өсиуин билдиреди, хәм жумыс белсендилик

дәрежесін жоқарылатады. Пайда бойынша мүлк ийелерінің кірістердің бөлектерін дивиденд размерлерін, хәм басқа да кірістерді анықлайды. Пайда бойынша барлық аванс капитал хәм хәр бир акцияны меншикли хәм заем қуралларының рентабенті анықланады. Сол берілген кәрхананың қуралларын активлерге салыў, хожалықты басқарыў шеберлиги дәрежесін рентабентін характерлей отырып пайда кәрхананың финанслық ден саўлығының өлшеми болып табылады. Пайданы басқарыў ушын, тиклеў механизмин ашып бериўи шәрт. хәр бир фактор бөлеги өсиў хәм пәсейиўин анықлайды.

Пайданың тийкарғы көрсеткишлерине төмендегилер жатады:

- ⇒ Отчет дәўирінің улыўма пайдасы (зыяны) - баланслы пайда (зыян)
- ⇒ өнімди (ис, хызмет) реализациялаўдан алынған пайда (зыян)
- ⇒ Финанс хызметинен алынған пайда
- ⇒ Басқа да реализациядан тыс операциялардан пайда (зыян)
- ⇒ Салыққа тартыўшы пайда
- ⇒ Сап пайда

Барлық көрсеткишлер кәрхананың N 2 форма квартал хәм жыллық бухгалтерия отчетында болады - FФинанс нәтийжеси отчетыF.

Баланслы пайда өз ишине:

- ⇒ өнімди (ис, хызмет) реализациядан түскен пайдалар жыйнағы

⇒ Басқа да реализациядан тыс операциялардан түскен пайда хәм кирислер, хәр бир операция бойынша шығыслардың жыйнағы  
Жыллық отчетта баланслы валютаға қаптамасы зыян хәм отчет жылының бөлистирилмеген пайда киреди.

өнирмлерди (ис, хызмет) реализациялаўдан пайда (зыян)  
өнимлерди реализациялаўдан выручка арасындағы айма сыпатында хәрекет етиўши баҳаларда НДС сыз, арнаўлы салық хәм акциз хәм реализациялаў хәм өндирис пенен анықлайды  
финанс хызметин хәм басқа да реализациядан тыс операцияларда пайда (зыян) операциялар бойынша нәтийжелер 47 - счетта сәўлелендириўши FРеализация хәм басқа да тийкарғы қураллар хәм 48 - счетF басқа да активлердиң реализациясы хәм де улыўма алынған хәм төленген жыйнақлардың айырмасы сыпатында анықлайды.

⇒ Штрафлар, пени, турақсызлықлар хәм басқа да экономикалық санкциялар.

⇒ Кәрхананың есабында турақлы қураллардың жыйнағынан алынатугын процентлер.

⇒ Валюта есабы хәм шет ел валютасында операциялар бойынша курслық айырма.

⇒ Отчет жылында шығын, өткен жылдың пайда хәм зыянлары.

⇒ Тәбий апатлардан жоғалтыўлар.

⇒ Дебиторлы қарыз хәм қарызларды көшириўден жоғалтыўлар.

Алдын үмитсиз деп есапланған қарызлардың түсіуі.

⇒ Басқа да жоғалтыулар, шығынлар кирислер, хәрекет етиуіши законодательство пайда хәм зыянлар счетында. Бюджетке санкция сыпатында киритилиуіши, жыйнақлар законодательствоға тийкарланып реализациядан тыс операцияларда шығыслар қурамына киритилмеген есапқа алынбайды, ал сап пайданың азайыуына жатады, басқаша қылып, айтқанда пайдаға салық төленгеннен соң кәрхананың қурамында қалады.

Салыққа тартыушы пайда арнаулы расчет пенен анықланады.

Ол суммаға азайттырылған балансын пайдаға тең:

Законодательство тәрeпинен қурылатуғын отчислениялер резервин ямаса басқа да уқсас фондларға (устав фондының 25 Ө ке шекем жетиуі, бирақ пайданың 55 Ө нен кем салыққа тартылыушы).

⇒ Бюджетке рентли төлемлер

⇒ қымбат бақалы қағазлар бойынша хәм кәрхананың басқа да хызметлеринде бөлек қатнасыуында киритиледи.

⇒ Видео салонлар хәм казинадан кирислер

⇒ қамсызландырыу хызметинен пайда

⇒ Бөлек банк операция хәм шәртнамалардан пайда

⇒ Курслар айырмасынан, рубль курсының Россия федерациясы орайлық банки шет ел валютасына салыстырғанда.

өдиристен хәм ислеп шығарылған аўыл хожалық реализациясы хәм аңшылық хожалық өнимлеринен пайда.

Кәрхананың сап пайдасы, басқаша қылып айтқанда оның қол астында қалыўшы пайда, балансы пайда хәм пайдаға рент төлемлери, экспорт хәм импортқа салықлар жыйнағы менен арасындағы айырмасы менен анықланады.

Сап пайда өндиристиң раўажланыўына социаллық раўажланыў, материаллық жақтан жумысшыларды марапатлаў резерв фондларды қурыў, экономикалық санкцияларды бюджетке төлеў, хәрекет етиўши законодательствоның кәрхананың бузылыўына қайырқомллллық хәм басқа мақсетлерге бағдарланады.

### **Тема: Кәрханалардың хожалық байланыслары хәм есапласыў қатнасықлары**

1. Кәрханалардың есапласыў қатнасықлары
2. Есапласыў счёты бойынша операциялардың есабы
3. Есап бериўшилер менен есапласыў
4. хәр қыйлы дебитор хәм кредиторлар менен есапласыў

Хожалық байланыслары - бул кәрхананың хызметиниң шәртли зәрүрлиги болып есапланады. Бул өндиристиң узликсизлигин хәм өнимлердиң өз ўақтында сатылыўын тәмийнлейди. Хожалық байланыслары шартнамалар бойынша беккемленеди хәм хўжетлестириледи яғный бир кәрхана товар - материаллық байлықларды жеткерип бериўши ямаса хызметти орынлаўшы, ал басқалары оларды сатып алыўшы, тутыныўшы сондай - ақ пулды төлеўши болып табылады.

Жеткерип бериўши менен сатып алыўшы арасындағы есапласыўуды дурыс шөлкемлестириў айланыс қарежетлериниң тез айланыўына хәм ақша қарежетлериниң тез айланыўына хәм ақша қарежетлериниң тез келип түсиўине өзиниң тәсирин тийгизеди.

Кәрханалардың жумысшы, ссоциаллық қамсызландырыў шөлкемлери менен хәм басқада шөлкемлер менен есапласыўы ақша формасында иске асырылады.

Кәрханалардың жумысшылар, социаллық қамсызландырыў шөлкемлери менен есапласыў нақ пулсыз түрде жүргизиледи. Нақ пулсыз түрде есапласыў банки мекемелери арқалы пулларды өткерийў жолы менен иске асырылады.

Кәрхана менен банктиң кредит қатнасықлары кредит шартнамалары бойынша хўжетлестириледи. Буның тийкарғы мақсети кәрханада кредит ресурсларын нәтийжели пайдаланыў

болып есапланады. Банкте есапласыў счетынан тысқары ағымдағы ҳәм арнаўлы счетлар ашылады. Бул счетларда белгили максетлерге арналған қарежетлер \капитал қаржыға, аккредитив ҳәм чек книжкалары\ сақланады.

Ақша қарежетлерин ҳәм есапласыўларды есапқа алыўдың тийкарғы ўазыйпалары болып төмендегилер есапланады:

- ақша қаржылары ҳәм есапласыўлар бойынша операцияларды өз ўақтында ҳәм дурыс ҳўжетлестириўН
- кәрхананың кассасында ақша қаржыларын, баҳалы қағазлардың сақланыўын оператив ҳәм күнделикли қадағалаўН
- ақша қаржыларын белгили мақсетлер ушын пайдаланыўды қадағалаўН
- бюджет, банки, персоналлар менен өз ўақтында ҳәм дурыс есапласыўды қадағалаўН
- жеткерип бериўши ҳәм сатып алыўшы менен шартнамада белгиленген есапласыў формаларының сақланыўын қадағалаўН
- дебиторлар ҳәм кредиторлар менен есапласыўды өз ўақтында жүргизиў х. т. б.

өзиниң балансына ийе болған кәрханаларға есапласыў счеты ашылады. Банк кәрхананың есапласыў счетына номер белгилейди. Есапласыў счетында кәрхананың ақша қарежетлери сақланады, сондай - ақ бул счетты кәрхананың есабына келип

түскен ақша қаражетлери хәм кәрхананың есабынан жумсалынған ақша қаражетлери есапқа алынып барылады.

Есапласыў счетынан барлық төлемлер иске асырылады: жеткерип бериўшилерге төлем, бюджетке төлем, социал қамсызландырыўға төлемлер, хызмет ҳақы, материаллық жардем, сыйлықлаў суммаларын бериў ушын кассаға суммалардың алыныўы х. т. б. Банк ақшаларды нақ пулсыз түрде өткериўди есапласыў счетының ийесиниң буйрығы ямаса келисими бойынша иске асырады.

Айрықша жагдайларда басқа шөлкемлердиң ҳўжжетлери бойынша есапласыў счетынан суммалары өткериледи. Маселен: финанс шөлкемлериниң буйрығы бойынша салықлар, буйрық қағазлары бойынша, мәмлекетлик арбитраждың буйрығы бойынша суммалар өткериледи. Банк буннан тысқары кәрхананың буйрығына қарамастан өзиниң инициативасы менен есапласыў счетынан суммаларды өткериўи мүмкин. Маселен ссуданы пайдаланғаны ушын процент.

Банктеги есапласыў счетынан пулларды өткериў хәм есаплсыў счетына келип түсиў тастыйықланған арнаўлы формадағы ҳўжжетлер тийкарында иске асырылаады. Булардың кең тарқалғанларының бири болып төлеў буйрығы, есапласыў шеги, төлеў талапнамасы, чек \ақшалай\ х. т. б. есапланады.

Төлеў буйрығы - бул кәрхананың банкке буйрығы болып есапланып, бунда есапласыў счетынан басқа мекемелерге өткериў керек болған сумалар көрсетиледи.

Есапласыў чеги бул кәрхананың есапласыў сетынан пулды алыўшының есапласыў сетына өткериў ушын қолланылады. Бул есапласыў чеги ақша чегинен формасы бойынша айырмашылыққа ийе.

Жүкленип жиберилген өнимлер ушын кәрханалар арасында есапласыўда төлеў талапнамасы қолланылады.

Чек \ақшалай\ бул кәрхананың банкке болған буйрығы болып есапласыў сетынан көрсетилген сумманы алыў ушын пайдаланылады. Кәрхана белгиленген ўақыт ишинде банктеги есапласыў сетынан көширме алып турады. Көширмеде есапласыў сетына келип түскен пуллар ҳәм жумсалған суммалар көрсетиледи.

Кәрхана нақ пулларды сақлаў, қабыллап алыў ҳәм жумсаў ушын кассаға ийе болады. Касса операциялары белгиленген тәртип бойынша жүргизиледи. Кассадағы ақша суммалары белгиленген лимиттен асып кетпеўи керек. Тек хызмет ҳақы, пенсия, пособия, стипендия төлеў ўақтында кассада лимиттен артық ақша болыўы мүмкин. Бул суммалар үш күн ишинде бөлистирилип болыўы тийис, оннан артық ушлап турыўға рухсат етилмейди.

**Тема. Пайда шамасына тәсир етиўши экономикалық факторлар,  
хәм пайда сапасының баҳасы**

- 1 Кәрхана пайдасы хәм экономикалық мазмуны
- 2 Пайдаға тәсир етиўши экономикалық факторлар
- 3 Пайда муғдары хәм оны анықлаў жоллары

Кәрхананың өндирилк, турмыслық тәмийнленген хәм финанс хызметлериниң хәр қыйлы тәреплери тамамланған ақша баҳасын пайданың көрсетилген системасында алынады, (кәрхананың форма N 2 жыллық хәм квартал бухгалтерия отчеты). Кәрхананың ақырғы финанс нәтийжесиниң хызмети, баланслы пайда ямаса зыян, товар, өним, ис, хызмет реализациялаўдан финанс операциялардан, кирислерден, шығын хәм т. б. да реализациядан тыс операциялардан нәтийжеси алгебралық нәтийжесиниң жыйындысынан турады.

Нормалласқан баланслы пайданың расчеты төмендегише:

$$P = + P^p + P^ф + P^{вн}$$

$$P = - P^p + P^f + P^{вн}$$

Бул жерде  $P$  - баланслы пайда ямаса зыян

$P^p$  - товар, өнім, ис, хызмет реализациясынан нәтийже

$P^f$  - финанс операциялары ҳәм басқа да реализациялардан нәтийже

$P^{вн}$  - басқа да реализациядан тыс операциялардан нәтийже (кирис ҳәм шығыс)

Пайда көрсеткиши кәрхананың абсолют, эффектив хожалық жүргизиўин характерлейди.

Пайданың өзгериўине еки фактор тәсир етеди: ишки ҳәм сыртқы. Сыртқы факторларға төмендегилер жатады:

- Тәбийий шәраятлар
- Транспорт шәраятлар
- Социал экономикалық шәраятлар
- Сыртқы экономикалық байланыслардың раўажланыў шәраятлары
- өндириллик ҳәм басқа да ресурсларға баҳалар

Пайданың өзгериўиниң ишки факторларына төмендегилер жатады

- Тийкарғы факторлар (сатыў көлеми, өнімниң өзине түсер баҳасы, шығыслар ҳәм өнімлер дүзилиси, өнімниң баҳасы)

– Тийкарғы емес факторлар, бул хожалық жүргизиўдин бузылыўы менен байланыслы.

хәр бир баланслы пайданың жыйнақлары факторларға тәсир етиўи мүмкин. Мысалы ретинде өним реализациясынан пайда төмендеги формула менен анықлансын,

$$P = N - S$$

Бул жерде,  $N$  - қосылған қун акциз ҳәм арнаўлы салыққа салықсыз өним реализациясынан выручка.  $S$  - толық өзине түсер қуны бойынша реализацияланған өним өндирисине шығыслыр.

Формуладан көрип турғаныңыздай сатыў көлеми, реализацияланған өнимнің өзине түсер қунына тәсир етиўши факторлар, реализациядан ҳәм баланслы пайдадан алынған пайдаға тәсирин тийгизеди.

Хожалық жүргизиў режиминде өзгериўлерди характерлеўши факторлардың абсолют тәсир етиўи менен, биргеликте, салыстырмалы тәсир етиўшин көриўимизге болады.

**Тема: Финанс режесин (бизнес - план) дүзиў ҳәм оның атқарыўын қадағалаў**

1. Финанс режеси (бизнес - план) ның мазмуны ҳәм әҳмийети
2. Бизнес - планды дүзиў тәртиби

### 3. Финанс режеси (бизнес - план) ның орынланыуын тәмийнлеу хәм қадағалау

Исбилерменликтің тийкары состав бөлеклеринің бири бул бизнес - план есапланады, ҳәрқандай жұмыс реже тийкарында болса табыс келтиреді. Алдын ала зәрүрли есап - китаплар исленип, мүмкиншиликлер толық итибарға алынса, айланған жұмыс үстинде толық шешилсе, оны әмелге асырыуына исеним пайда болады. Бундай тәреплер бизнес - планда өз сәўлелерин табыу керек.

Бизнес - планның еки тәреплеме әҳмийети болады. Бул ишки хәм сыртқы зәрүрликтен келиб шыққан. Себеби бул бириншиден исбилерменликтің ишки өз мүмкиншиликлерин баҳалай кемиуге, хызметтің мақул усылларын белгилеуге жәрдем береді хәм соның менен бирге тек исбилерменлер ушынғана емес ал кәрханадағы барлық хызметкерлерди толық исеним туўдырыуға, ал екиншиден сыртқы байланысты орнатыуда да үлкен жәрдем береді. ҳәр қандай макаманы шөлкемлестириу саласындағы хызмет реаль әмелде өзінде сәўлелендиретуғын барлық жұмыс түрлерин орынлауды режели тәмийнлей алатуғын бизнес - план дүзиуден басланыу керек. Финанс реже (бизнес - план) болажақ кәрхананың хызмет көлеми, соның менен бирге жұмыс ислейтуғын сала өзгешеликлерине толық байланысly жағдайда

дүзиледи. Усыған байланысly кәрхананың үлкен кишилиги, мүмкиншилиги хәм қайсы тармаққа тийислиги бул планда өз сәўлелерин табыў керек. Себеби хызметтеги барлық тәреплер жумыс көлеми хәм жумыс саласына байланысly. Хызмет тийкары болған өним түри белгилеўши фактор сыпатында жүзеге шығады.

өндиристе ямаса саўдада жумыс ислеў басқа - басқа технология хәм шөлкемлестирилиўшиликти талап етеди. Сондай - ақ, өндирис тармақларын алатуғын болсақ тоқымашылық хәм ун санааты сыяқлылардың талап хәм өзгешеликлери хәр қыйлы. Соның ушын да олардың финанс реже (бизнес - план) лары бир қыйлы болмайды. өним қурамалы бизнес - планға тәсир етеди. Оның дәрежеси жоқары болса кәрхананың ишки хәм сыртқы байланысларының қурамалылығы жоқарылайды хәм бирқанша кең болады, жумыс түрлери көлеми де жоқары болады. Булардың барлығы бизнес - планда өз сәўлелерин табыў керек. Финанс реже (бизнес - план) дүзиўде информацияның тәсири жүдә үлкен. Бул дәслепп талап, усыныс, финанс сыяқлыларға тийисли. Белгили талап көлеми хәм кәрхананың өндирис хәм финанслық мүтәжликлерин анықлаў информациясыз бизнес - планмазмунсыз болады. Мысалы: тигиў кәрханасы ашылыўы нәзерде тутылған болса, буған анықлық киргизиўи зәрүр. Себеби

исбилерменликке, үйде тигилген кийим - кеншекке талап барлығы ҳәм бул жумысты кеңейтириўге түртки болыўы мүмкин. Талап жағдайына байланыслы информация исбилерменликтің ислеп шығармақшы болған товар ямаса хызмет саласын тақлаў ушын керек болады. Бундай информацияны исбилермен өзи жыйнаўы ямаса арнаўлы шөлкем арнаўлы журналларға билдирилиўи арқалы орынланыўы мүмкин.

Базардың потенциал көлеми ҳаққындағы мағлыўматлар маркетингке тийисли бизнес - план бөлимлерин тийкарлаўға жәрдем береді. Соның менен бундай информациялар бәсекелесиўин фирмалар, саўданың қосымша баҳасы дәрежеси, базар ҳәрекеті ҳәм өсиў, раўажланыў сыяқлы мағлыўматлар менен толтырылыўы керек.

өндириске байланыслы информацияны алсақ кәрхананың өндиристи белгилеў ушын керек болады. Бунда төмендегилерге итибар бериў зәрүр:

1. Кәрхананың өзине ямаса келисип алып ислеўшилерге тапсырылатуғын жумыс түрлери.
2. Материал ҳәм шийки зат түрлери ҳәм баҳасы.
3. Оларды тәмийнлеўши фирмалардың аты, мөкан - жайы.
4. Олар менен тәмийнлеўшилер ҳаққындағы толық мағлыўматлар.

5. Мийнет ресурсларына байланысly мағлыўматлар (хызмет ҳақы, кәсип түрлери, муғдары, оларды таярлаў мүмкиншилиги).

6. Имарат ҳәм қойылмаларға тийисли толық мағлыўматлар.

7. үстеме ҳәм суў сыяқлы қәрежетлер.

Бундай мағлыўматлар исбилермен ҳәм инвестор ушын шәртли түрде керек болады.

Финанслық информация дүзилежақ кәрхана хызмети финанс тәреплерин баҳалаў ушын зәрүр. Кәрхананы қурыў өндириске қосыў басланғыш дәўирде өндирислик қоллаў ҳәм улыўма сарпланған қаржыларды қайтарыў менен бирге проектин рентабеллик дәрежеси анықланады. Жаңа кәрхананы белгилеўши үш топар финанслық көрсеткишлер бар.

1. Биринши үш жыллық ушын дарамат ҳәм қәрежет белгилери

2. Сол мүддет ишинде нақ пул белгилери

3. Ағымдағы ўақыттағы баланс есабы ҳәм кәрхананың келешек бир жылға шөлкемленген актив ҳәм пассив жағдайы балансы.

Бизнес - планды дүзиў исбилерменликтин белгили ўақыт тәжирийбесин бундай жумысқа таярлық дәрежесин талап етеди.

Бизнес - планның дүзилиўи ҳаққында 4 бөлимди өз ишине алады:

1. Улыўма өндирис планы

2. Маркетинг планы

3. Шөлкемлестириўшилиқ планы

#### 4. Финанс планы

Улыўма өндириллик планда титул бети, кирисиў бөлими, тармақтағы аўхал анализин усынып атырған проект мазмуну. қәўип қәтер баҳасы ҳәм қосымша киреди. Титул бетинде фирманың толық аты ҳәм мазмуну исбилерменниң исми шарипи, усынылып атырған проекттиң қысқаша мазмуну, проекттиң улыўма қуны көрсетиледи. Кирисиў бөлиминде шөлкемлестирилежақ кәрхананың не менен шуғылланыўы қанша пул жумсалыўы өнимге болған талап қандай болса, исбилермен табысқа ерисиўиниң мүмкиншилиги қысқа етип жазылады. Тармақтағы аўхал анализи бул тармақтың ағымдағы аўхалы раўажланыў мазмуну соның менен бирге жаңа кәрхана өниминиң қайсы тутыныўшыларға қаратылыўы анық базар сегменти көрсетеди. Проект мазмунында кәрхана қайсы бағдардағы ҳәм көлемди билиўши өним ямаса хызмет түрлерин толық көрсетиў фирманың қандай имаратларға жайласыўы қайсы қәнийгеликлер кереклиги ҳаққында мағлыўмат келтиреди.

қәўип - қәтерликти баҳалаў ушын жаңа кәрханалар ушын зәрүрли талап есапланады. Жаңа бизнес жүдә көп тосықларды, қыйыншылықларды жеңип барыў керек. Олардың алдын алыў ушын стратегияға ийе болыў керек.

Бизнес - план бөлимлери

|                             |                                            |                           |                                          |                                                     |
|-----------------------------|--------------------------------------------|---------------------------|------------------------------------------|-----------------------------------------------------|
| Улыўма<br>бөлим             | Ислеп<br>шығарыў<br>планы                  | Маркетинг<br>планы        | Финанс<br>планы                          | Шөлкемлестири<br>ў планы                            |
| 1. Титул<br>бети            | 1.Кәрханад<br>а<br>бежерилету<br>ғын ислер | 1.Ишки<br>факторлар       | 1.Дарамат<br>хаққындағ<br>ы<br>мағлыўмат | 1.Мүлк<br>формасы хәм<br>кәрханалар<br>түри         |
| 2.Кириў<br>бөлими           | 2.Кесип<br>алып<br>ислеўшиле<br>р          | 2.Сыртқы<br>факторлар     | 2.Нақ пул<br>фонды                       | 2.Шөлкемлести<br>риўшилиқ х<br>басқарыў<br>дүзилиси |
| 3.Тармақ<br>анализи         | 3.Ислеп<br>шығарыў                         | 3.Жаңа<br>товар<br>хызмет | 3.Баланс<br>планы                        | 3.Кәрхана<br>жайласыўы                              |
| 4.Проект<br>мазмуны         | 4.Шийки<br>зат х<br>матераллар             | 4.Бақа<br>таңлаў          |                                          | 4.Салық<br>нызамлары<br>қолланылыўы                 |
| 5.қәўип-<br>қәтер<br>баҳасы | 5.Усыныс<br>күши                           | 5.Сатыў<br>дереги         |                                          |                                                     |
| 6.қосымша<br>лар            |                                            | 6.Базар<br>сегментаци     |                                          |                                                     |

|  |  |     |  |  |
|--|--|-----|--|--|
|  |  | ясы |  |  |
|--|--|-----|--|--|

Ислеп шығарыу планы. Егер кәрхана хызметі ислеп шығарыу саласына тийисли болса, ислеп шығарыу планы дүзиледи. Бул бөлимде ислеп шығарыу процесси өзиниң толық көринисин табыуы керек. Ислеп шығарыу бөлимлери басқа кәрханалар тәрәпинен бежерилетуғын болса, кесип алып ислеушилер анықланып, олар ҳаққында да толық мағлыұмат болыуы لازم. Кесип алып ислеушилер фирманың аты, мәнзили көрсетиледи. Кәрхананың өзи орынланған процесс бойынша өндирис ағымы сызығын дүзиу ҳәм бизнес - планды көрсетиу керек. Соның менен бирге өндирис тәмийнлениуи, шийки зат матераллар дизими берилип олар менен тәмийнлеуши фирмаларға байланыслы мағлұматлар. Бул қураллардың қуны көрсетилди. Сондай - ақ келешекте зәрүрлик туўылса үскенелердин дизими жұмыс күши ҳаққындағы есап китаплар бизнес - планға киритиледи.

Маркетинг планы - жаңа кәрхананың бизнес - планының әҳмийети болып табылады. Маркетинг планды товардың талапқа сәйкес келиуи баҳаны туўры белгилей алыу, товар өткере алыу, реклама жұмысларын шөлкемлестириу менен байланыслы жұмыслар киреди. Маркетинг планында базарда исбилерменликтин өзін қандай тутыуы базар жағдайында қандай

қатнаста болыуы оның базарға итибарын өз ишине алған стратегия сыпатында қарап өтеди. Маркетинг планының атқарыуын қадағалауды талап етеди. Бул план көрсеткішлер дыққат итибарда тутыу яғный өнім түрлери бойынша сатыу көлеми болып сауда агентлери хәм региондағы буның жағдайын бақлау тийкарында әмелге асырады. Финанс планы - бул план маркетинг хәм шөлкемлестиріу планлары сыяқлы бизнес - планның әхмийетли болып есапланады. Финанс планы 3 бөлімнен ибарат:

1. Дәрамат хәм қәрежет бойынша улыуа мағлыуат. Бул кемінде 3 жылға дүзиледи. Бунда сатыу көлеми, өнімнің өзине түсер баҳасы хәм қәрежетлери келтириледі.

2. Нақ пул ҳаққындағы келешек мағлыуат болып нақ пул муғдарының әхмийети соннан ибарат пул түсимлериниң мүддетлери ҳәр қыйлы болып нақ пулға болған талапларды анықлау ушын керек.

3. Финанс планының үшінши бөлеги актив хәм пассивлер ямаса баланстан ибарат. Бул жерде кәрхананың актив хәм пассивлерин көрсетиу өндиристи раўажландырыу ушын исбилермен хәм оның шериклери тәрәпинен пайда төлеми өз орнын табады.

Солай етип финанс планы исбилерменлик ушын кәрхана фирма пулын қай жерден хәм қайдан, қанша алыуы ҳаққындағы толық аўхалды анықлап бериуи соның менен бирге пуллар қай жерде

қашан және қанша жұмсалыуы жаққындағы толық түсиникке ийе болыу керек.

Шөлкемлестирйуши план - бул шөлкемлестирип атырған кәрхананың мүлк формасы, кәрхана басқарыу дүзилиси шөлкемлестирйушилик дүзилис, хызмет жөнелиси, имарат және үскенелердин жайласыуы хуқықый және басқарыу формасы, мүлк формаларына қарап салық нызамларының қолланылыуы, шеттен базар етилетуғын кеңесшилер хызмети сыяқлы өз орнын табады.

Мүлк формасына келсек, ол үш түрли болыуы мумкин: мүлктин жеке ийелиги, бирлеспе және акциялы жәмийет - акционерлик мүлки.

Шөлкемлестирилмеуши планда булар анық көрсетиледи. Егер бирлеспе болса, шериклер және келисиу шәртлери жаққындағы мағлыұмат бериледи. Акциялы жәмийет болса, тийкарғы акционерлер және олардың тийкарғы капиталдағы бөлеги көрсетиледи. Кейин қанша акция шығарылған және қанша шығарылыуы кереклиги белгиленеди. Директорлар кеңеси ағзалары жаққында қысқаша мағлыұматлар бериледи. Соның менен бирге шөлкемлер ортасында ұазыйпалардың бөлистирилиуи, олардың хызмет жақы сыйлық және қосымша төлеулер сыяқлы шөлкемлестирйу планға киритилиу керек. қадағалау системасы.